

**NUTQIY MULOQOT DARSLARINI TASHKIL QILISH
TEKNOLOGIYALARINI TAKOMILLASHTIRISH****Mamarajabova Zulfiya Narbayevna**

Nizomiy nomidagi TDPU professori, p.f. d.

Abdullayeva Muborakxon Azizxon qizi

Nizomiy nomidagi TDPU talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada ixtisoslashtirilgan maktabda nutqiy muloqot darslarini tashkil qilish mazmuni yoritiladi. Mazkur maqolada nutqiy muloqot darslarini tashkil qilish texnologiyalarini takomillashtirish tahlili aamлга oshirilgan.

Kalit soʻzlar: Nutqiy muloqot darslari, texnologiyalari, pedagogik tizim, oʻquv fanlari, nutqiy bilish, anglash, qayta tasvirlash, psixofizik mexanizmlari

Аннотация: В статье рассматривается содержание организации занятий по речевой коммуникации в специализированной школе. В статье анализируется совершенствование технологий организации уроков речевого общения.

Ключевые слова: Уроки речевого общения, технологии, педагогическая система, образовательные науки, речевое познание, понимание, переосмысление, психофизические механизмы.

Abstract: The article examines the content of organizing speech communication classes in a specialized school. The article analyzes the improvement of technologies for organizing speech communication lessons.

Keywords: Speech communication lessons, technologies, pedagogical system, educational sciences, speech cognition, understanding, rethinking, psychophysical mechanisms.

Har bir pedagogik tizim faqatgina nazariy asos va undan kelib chiquvchi oʻqitishdan iborat boʻlibgina qolmasdan, oʻz ichiga oʻqitish shart-sharoitlarini va shakllarini tashkil qilishni ham oladi. Surdopedagogikaning barcha maʼlum boʻlgan tizimlaridan birinchi bosqichi taʼlimning turli bosqichlariga ajratilgan maxsus oʻqitish uchun berilgan barcha materiallar bosqichlararo taqsimlangan va izchillik bilan bosqichma-bosqich tuzishni murakkablashgan, hajmi ortgan. Bir bosqich maʼlum nutqiy qoʻnikmalarni hosil qilishni talab qilsa, keyingi bosqich undanda murakkabroq nutqiy koʻnikmalarni shakllantirishga qaratilgan. Oʻqitishning izchil va bosqichma-bosqichligi bolaga oʻqitishning faqatgina asoslarini egallashga yoki maktab oʻqitish kursining toʻliq oʻtish imkoniyatini berar edi. Oxirgisi faqat aqliy qobiliyat, oilada tarbiyalanish sharoiti, eshitishni buzilishi sabab va vaqti bilan bogʻlanibgina

qolmasdan, o'quvchi oilasini moddiy axvoliga ham bog'liq edi, chunki o'qitish moddiy mablag'ga bog'liq bo'lgan. Shu bois, qadimda o'qitishning davomiyligi barcha karlar uchun bir xil bo'lmaga[1]. Zamonaviy karlar maktabi o'quvchilarining asosiy qismi uchun 11 yillik ta'lim tashkil qilib, bu ta'lim jarayoni o'rta maktabning 8 yillik ta'lim dasturini o'z ichiga oladi. O'qitish jarayoni bosqichliligiga umumiy bilim hajmi va unga xos nutqiy rivojlanish darajasidan tashqari bolaning yosh davrlariga xos psixologik imkoniyatlari omili ham ta'sir qiladi. Tilni o'zlashtirish va nutqiy ko'nikmalarni shakllantirishning ba'zi talablari faqat katta yoshdagi o'quvchilar ixtiyoriy jarayonlarni ma'lum darajasidagi rivojidadagina bajara olishsa, ba'zilar esa boshlang'ich sinf o'quvchilari tomonidan bajariladi. O'qitishni alohida bosqichlarga bo'lishning uchinchi omili – kar bolalarni nutqning har xil shakl va turlarini o'zlashtira olishining real imkoniyatlaridir. Mazkur omil o'qitishning har bir bosqichida o'zlashtira olish, qabul qilish va ishlata olish qiyin-osonlik darajasini e'tiborga olgan holda nutq shakl larini har xil birikmalar tarzida o'qitib borishni hamda bu shakl va turlardan yetakchisini, ko'makchisini belgilashga ta'sir qiladi.

Nutqiy muloqot darslarini tashkil qilishda tizimlilik ko'p darajada tilning tabiatiga ham bog'liq. Tilning ba'zi munosabatlari, qonuniyatlari, aloqalari o'qitishdan avval hayotda o'zlashtirilgan bo'lib, amaliyotda murakkablashtiriladi. Til tizimining boshqa xususiyatlari maxsus kuzatuvni, tahlilni, umumlashtirishni talab etadi va qandaydir amaliy asos zaminida o'qitilishi lozim. Ularning murakkabroq turlari keyingi bosqichda tanishtiriladi. Masalan, sintagmatik munosabatlar ko'proq tilga taaluqli bo'lsa, paragmatik munosabatlar ko'proq til tizimiga xosdir. Ularni bir bosqichda o'zlashtira olish mumkin emas. Shuning uchun tilning tizimli tashkillashtirishni to'liq uzlashtirish faqatgina maktab o'quv kursining barcha bosqichlarida o'qitishdagina amalga oshirilishi mumkin.

Tizimlilik yoki bosqichma-bosqichlilik kabi tilga o'qitishni tashkillashtirishni tomonlari karlar maktabida didaktik, psixofizik va lingvistik omillar tomonidan aniqlanadi. Vazifani bajarishning o'zgaras sharti-bir bosqichdan keyingichiga o'tishdagi uzviylikdir. Kar bolalarni maktabda o'qitish kursi to'rt asosiy bosqichga bo'linadi. Birinchi bosqich tayyorlov sinfi bo'lib, u maktabga tayyorlovdan o'tmagan bolalar uchun mo'ljallangan. Bu davr bolani bir yoshdan 4-5 yoshgacha davom etadi. Bunda katta e'tibor ko'pchilik kar bolalarni maxsus maktabgacha tarbiya muassasalariga qatnashi muddatiga va har bir bolani tarbiyalashning konkret shart-sharoitlariga qaratiladi. O'qitishning ikkinchi bosqichi – boshlang'ich sinflar bo'lib, ularda 7 yoshdan 10-11 yoshgacha bo'lgan bolalar o'qitiladi. Uchinchi bosqich – o'rta sinflar bo'lib, kar bolalar maktabining V-VII sinflarini o'z ichiga oladi. Bu bosqichda 11-13 yoshdagi bolalar o'qitiladi. To'rtinchi bosqich – katta sinflar bo'lib, karlar

maktabining 8-11 sinflarini qamrab oladi. Mazkur bosqichda 14 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan bolalar o'qitiladi.

Ushbu bosqichlar bir-biridan vazifalari, o'quv fanlari majmuasi o'quvchilarning nutqini o'stirish bo'yicha ishlarning asosiy yo'nalishlari bilan farqlanadi. Tayyorlov bosqichining asosiy vazifasi bolalarga muloqot uchun zarur nutqiy materialni qisqa vaqt ichida o'zlashtirishni ta'minlashdan iborat. Birlamchi aloqa o'rnatish va nutqda orttirilgan tajribani bilish faoliyatini natijalarini aks ettirish uchun zarur undov, so'roq va gaplar shaklidagi nutqiy material tilga o'qitishning mazmunini tashkil qiladi. Nutqiy muloqot darslarini tashkil qilish masalalarini kompleks tarzda hal qiluvchi o'quv fani dasturida uch qismga ajratilib ko'rsatilgan: Daktil nutqga o'rgatish; Og'zaki nutqga o'rgatish; Savodga o'rgatish.

Nutqiy muloqot darslarini tashkil qilish – nutqiy bilish, anglash, qayta tasvirlash va psixofizik mexanizmlarini shakllantirishga imkon yaratish demakdir. Maxsus o'qitishning birinchi kunlaridanoq bolalarga ma'lum predmetli vaziyatdagi ularga qaratilgan nutqga ta'sirlanishni, predmetli harakatlarni tuzilishiga qarab ulardan nima talab qilinayotganini payqash shartlari qo'yiladi. Bolalar o'qituvchi yoki tarbiyachining predmetli va nutqiy harakatlariga kattalar tomonidan berilgan nutqiy namuna asosida taqlid qilishga o'rganadilar. Talaffuzga o'rgatish va saqlangan eshitish qoldig'ini rivojlantirish mashg'ulotlari jarayonida idrokni rivojlantirish ishlari olib boriladi. Nutq materiallarini idrok etish va qayta bayon etish malakasini rivojini tezlashtirish maqsadida daktilologiyadan foydalaniladi. Maktabgacha tayyorlovga ega bo'lmagan bolalarni tilga o'qitish jarayonida daktilologiya dastlabki nutq shakli bo'ladi. Unga o'rgatish og'zaki nutqga o'rgatish bilan parallel holda olib boriladi[3].

Amaliy faoliyatda o'yinda darsni tashkillashtirish jarayonida turli xil kuzatuvlarda muloqot qilish mazkur bosqichdagi bolalarning butun o'quv faoliyatini tashkil qiladi. Chunki, nutqiy qobiliyat faqat muloqotda paydo bo'lib, muloqotdagina rivojlanadi. Nutqiy qobiliyat faqatgina nutqiy idrok qilishda emas, nutqni qo'llashda ham rivojlanadi. Shuning uchun bolani fonetik qiyinchiliklariga qaramay, o'qitish boshidanoq butun materialni so'zlash hamda har bir so'zni ham og'zaki, ham daktil holda aytishga o'rgatiladi. Murakkab tovushlarni talaffuzida bola tovushni fonemalar qisqartirilgan sistemasi talablariga muvofiq o'sha tovushga yaqin qilib aytishi mumkin. Boshidanoq yetakchi idrok o'rnini eshituv-ko'ruv idroki egallaydi. Tanish vaziyatlarda qo'llaniladigan so'zlashuv nutqining bir qismi bolalarga eshittiriladi [2].

Ushbu bosqichda bolalar nutqini rivojlantirish ishlarining ikkinchi yo'nalishi – nutqiy faoliyat turlarini shakllantirishdir. Bolalar daktillashtirish, eshituv-ko'ruv idroki, so'zlash, o'qish, yozuv ko'nikmalarini o'zlashtiradilar. Biroq o'qitishni asosiy vazifasi – kommunikativ akt natijalari: buyurilgan topshiriqni bajrish, murojaatni,

iltimosni, istakni, savolni ifodalaydi olish, murojaat qilingandagi nutqni tushunish bo'lgan tufayli, nutq faoliyatining har bir shaklini texnik tomoni o'qitishning maqsadi bo'la olmaydi. Nutqiy faoliyat motivlari ishga doir, shaxsiy va xususan nutqiydir[3]. Tayyorlov bosqichida bolalar nutqiy vositalarni ma'lum natijalarga erishishni, o'qituvchi yoki do'sti bilan bir-birini tushunishni istaganligi uchun foydalaniladi. Biroq buning uchun nutqiy vositalarni o'zlashtirish so'z va gaplarni o'rganish, yod olish hamda to'g'ri talaffuz qilish har bir bola uchun maqsad bo'lib qolmaydi. Mazkur nutqga ijobiy munosabatda bo'lish motivini nutqiy vositalarni to'plash jarayonini o'ziga xos mazmun bilan boyitish, nutqiy muloqotni maxsus emotsional munosabatlar bilan jo'r qilish kabilar bilan maxsus rivojlantirish darkor.

Tayyorlov bosqichida o'qitishning metodik usullari bolalarning yosh xususiyatlariga, ishlatilayotgan nutq vositalari hajmiga, unq o'stirish ishlarining yo'nalishiga mos keladi. Bu avvalombo dars jarayonida paydo bo'ladigan tabiiy vaziyatlardan, individual mashg'ulotlardan, darsdan tashqari mashg'ulotlardan foydalanishda, mustaqil faoliyatni, momentlarini bajarishda namoyon bo'ladi. Shu bilan birga o'qituvchi bolalarda xissiyotlar uyg'otuvchi, muloqotga undovchi maxsus vaziyatlar tug'diradi. Bir xil vaziyatlarni muntazam takrorlanishi bolalarni kelgusi nutqiy mashqlariga tayyorlab turadi[4]. Mazkur bosqichda didaktik o'yin va mashqlar, darsdan tashqari vaqtlarda roli o'inlar bolalar bilan ishlashning katta qismini egallagan[5]. Asosiy yo'li – amaliy faoliyatlar jarayonida nutqni o'stirishdir. Bosqich tavsifi yakunida shuni aytib o'tish joizki, bosqich tuzilmasining biron yo'nalishi yoki nutqiy material faqat bu bosqichgagina xos bo'lib qolmay, aksincha keyingi bosqichlarning tuzilmasi va metodikalarida aks etishi, tayyorlovda shakllantirilgan malakalar esa real-haqqoniy kommunikativ ijtimoiy xulq-atvorga asos solishi lozim.

Yuqorida qayd qilingan uch yo'nalishlardan asosiysi nutq faoliyati turlarini shakllantirishi bo'lib, bu faoliyatlar ichida eng asosiylari o'qish va yozishdir. Biroq, birinchi yo'nalish bo'lish – nutqiy qobiliyatni rivojlantirish yo'nalishi o'z ahamiyatini yo'qotmaydi, lekin namoyon bo'lish mexanizmi bir muncha o'zgartiriladi. 7-11 yoshli bolalar faqatgina kattalarning nutqiy xarakterlariga taqlid qilib qolmay, nutqiy namunalardan foydalangan holda tayyor jummalarni o'zlashtira oladilar. Nutqiy boylikning yetarli darajasida ular so'z shakllari va jumlar qrilmasidagi analogiya (o'xshashlik)larni aniqlash imkoniyatlariga ega bo'ladilar. Bolalar ularda mavjud so'z va jumlar xazinasidan vaziyatga mosrog'ini tanlay olishlari hamda tilning variantligini tushunishlari mumkin. Boshlang'ich sinflarda o'qiyotgan kar o'quvchilar tanish so'zlarning o'zagiga turli xil so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shish bilan yangi so'zlar hosil qilishga o'rganadilar.

Adabiyotlar

1. Mamarajabova Z.N. Adabiy ta'lim jarayonida zaif eshituvchi o'quvchilar nutqini rivojlantirish.. Ped. fan. doktori. dis. (DSc) avtoref...– Toshkent:TDPU.2020
2. Mamarajabova Z.N.Ona tili o'qitish maxsus metodikasi -T.,2020.
3. Mamarajabova Z.N.Surdopedagogika -T.,2019.
4. Малофеев Н. Н. Современный этап в развитии специального образования в России: Результаты исследования как основа для построения программы развития // Дефектология. — 1997. — № 4. — С. 3—15.
5. Малофеев Н. Н. Специальное образование в России и за рубежом. — М., 1996. — 180 с.
6. Henry Walter Edward Klopping Language understanding of deaf students under three auditory-visual stimulus conditions — The University of Arizona, Arizona USA , 2012.-34-35.r.